

UOT 82-1.512.162

Y.B.Dadaşlı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
yadulla@mail.ru*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POEMALARINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

Açar sözlər: türkçülük, vətəncilik, humanizm, milli ideyalar, türklərin milli xüsusiyyətləri

Məqalədə dünya şöhrətli Azərbaycan şairi və filosofu N.Gəncəvinin poemalarında humanist və demokratik fikirlərin, milli və bəşəri düşüncələrin, türkçülük ideyalarının geniş ifadəsini tapmasından danışılır. Nizami ədəbi məktəbinin yetirdiyi Ə.Nəvai, Ə.X.Dəhləvi, M.Fizuli, A.Ərdəbili kimi qüdrətli şairlərin Nizami sənətinə verdiyi qiymət diqqətə çatdırılır. Öncə dahi sənətkarın öz sənətinə, xalqına sonsuz məhəbbəti, soykökünə milli adət-ənənələrinə bağlılığı haqqında məlumat verilir. Məqalədən anlaşılır ki, Nizami öz türkçülük ideyalarını bütün poemalarında açıqlamış, türklərin vətənpərvərliyini, igidliyini, qəhrəmanlığını tərənnüm etmişdir. İran şahı Xosrov cəsur türk döyüşçülərindən hazırlanmış ordunun gücü ilə Bəhram Çubinə qalib gəlmiş, İsgəndər rus qoşunları ilə döyüşdə geniş ərazidə məskunlaşan türklərin köməyinə arxalanmışdır.

Tədqiqatçı Nizaminin türkçülük ideyaları əsasında vətənpərvərlik ideyalarının dayandığını, şairin Bərdə və Gəncənin təbii gözəlliklərini məhəbbətlə tərənnüm etdiyini açıqlamışdır. Bununla yanaşı, türk qadınlarının zahiri və mənəvi gözəlliyi, iti ağılı və dərin düşüncəsi və qəhrəmanlığı, qayğıkeşliyi və əxlaqi keyfiyyətlərini Şirin, Məhinbanu, Nüşabə kimi obrazların simasında şairin qələmə aldığını bildirmişdir.

Я.Б.Дадашлы

ИДЕИ ТЮРКИЗМА В ПОЭМАХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Ключевые слова: тюркизм, патриотизм, гуманизм, национальные идеи, национальные особенности тюрков

В статье говорится о гуманистических и демократических идеях, национальных и общечеловеческих взглядах, а также идеях тюркизма в поэмах всемирно известного Азербайджанского поэта, философа Низами Гянджеви. Представители литературной школы Низами выдающиеся поэты А.Наваи, А.Х.Дахлави, М.Физули и А.Ардабили высоко оценили творческую деятельность великого поэта. В первую очередь дается информация о безграничной любви великого Низами к своей родине, своему народу, привязанность к родовым корням и народным традициям. Из этого становится ясно, что поэт выражал свои идеи тюркизма во всех своих поемах, широко раскрыл тему героизма и патриотизма тюрков. Силой армии, собранной из храбрых воинов тюрков, Шах Ирана Хосров победил Бахрама Чубина, в битве с русскими войсками Александр Македонский полагался на помощь тюрков, расселившихся на территории этих земель.

Исследователь дает сведения о том, что в основе идей тюркизма Низами стоят патриотические идеи, говорится о воспевании поэтом с любовью естественной красоты Барды и Гянджи. При этом в образе Ширин, Махин Бану, Нушабы поэтом описывается внешняя и духовная красота, острый ум и глубокое мышление и героизм, заботливость и нравственные качества тюркских женщин.

Y.B.Dadashli

THE IDEA OF TURKISM IN THE POEMS OF NIZAMI GANJAVI

Keywords: turkism, patriotism, humanism, national ideas, the turks national peculiarities

The article talks about humanistic and democratic ideas, national and universal views, as well as the ideas of Turkism in the poems of the world-famous Azerbaijani poet, philosopher Nizami Ganjavi. Representatives of Nizami's literary school, outstanding poets A.Navai, A.Kh.Dakhlavi, M.Fizuli and A.Ardabili highly appreciated the creative activity of the great poet. First of all, information is given about the boundless love of the great Nizami for his homeland, his people, attachment to ancestral roots and folk traditions. From this it becomes clear that the poet expressed his ideas of Turkism in all his poems, widely revealed the theme of heroism and patriotism of the Turks. The Shah of Iran Khosrov defeated Bahram Chubin with the strength of an army assembled from the brave warriors of the Turks, Alexander the Great relied on the help of the Turks who settled on the territory of these lands in the battle with the Russian troops.

The researcher gives information that Nizami's ideas of Turkism are based on patriotic ideas, it is said that the poet sang with love the natural beauty of Barda and Ganja. At the same time, in the image of Shirin, Makhin Banu, Nushaba, the poet describes the external and spiritual beauty, sharp mind and deep thinking and heroism, caring and moral qualities of Turkish women.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” adlandırılması və dahi şairin anadan olmasının 880 illik yubileyinin keçirilməsinin qərara alınması nizamişünaslığın inkişafına geniş imkanlar yaratmış, böyük mütəfəkkirin əsərlərinin yenidən nəşr olunması, yaradıcılıq problemlərinin əsaslı şəkildə araşdırılması zəruriyyətini meydana çıxarmışdır. Dünya şöhrətli Azərbaycan şairi və filosofu, humanist və demokratik ideyalar carçısı N.Gəncəvini (1141-1209) az qala 900 ilə yaxın bir zaman bölümü bizdən cismən ayırsa da, mənən gündən-günə, ildən-ilə, əsrdən-əsrə yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır, bizə fəxrlə, qürurla, iftixarla “Nizami bizim müasirimizdir” söyləməyə tamamilə haqq qazandırır. Bu da təbiidir, çünki Nizaminin poemalarında poetik ifadəsini tapan milli və bəşəri ideyalar, humanist və demokratik fikirlər, vətəncilik duyğu və düşüncələri onu əbədiyaşar dahi sənətkara çevirmiş, ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmış, onu əbədiyyət üfüqlərinə qovuşdurmuşdur. Nizaminin yaratdığı ədəbi məktəb Ə.Nəvai, M.Füzuli,

Ə.X.Dəhləvi, A.Ərdəbili kimi dahi söz sənətkarlarını yetirmişdir. Bu sənətkarlar da öz əsərlərində böyük Nizaminin adını dəfələrlə çəkmiş, onun qüdrətli şair olduğunu dönə-dönə etiraf etmişlər.

Böyük və qüdrətli şair M.Füzuli (1494-1556) “Leyli və Məcnun” poemasında Nizamini özünün ustası, özünü isə onun şagirdi adlandırmış, “Leyli və Məcnun” mövzusunda poema yazmağın çətinliyini xatırlatmışdır. XV əsrin böyük özbək şairi Ə.Nəvai: “Nizami sənəti o qədər əzəmətli və çəkildir ki, onu ölçmək üçün göylər qədər böyük tərəzi, yer kürəsi kimi iri ölçü vahidi lazımdır” (1, s.187) sözlərini yazmaqla Nizami şəxsiyyətinin qüdrətini və əzəmətini, Nizami poeziyasının möhtəşəm sənət abidəsi olduğunu bir daha təsdiqlədi. Görkəmli rus şərqşünas alim, akademik N.Y.Marr (1864-1934) Sankt Peterburq Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində təhsil aldığı illərdə (1883-1888) klassik şərq ədəbiyyatını öyrədən görkəmli müəllimlərini sonralar xatırlayaraq yazırdı: “Müəllimlərim deyirdilər: Dünya hələ Nizami səviyyəsində ikinci bir sənətkar yetirməmişdir”.

Nizami özü də hələ akademik N.Y.Marrın müəllimlərindən təxminən 700 il əvvəl poeziyanın əzəmətli zirvəsinə ucalmaq iddiasına düşənlərə romantik iddialardan əl çəkməyi məsləhət görür, bu zirvəni məhz Nizaminin fəth etdiyini söyləyirdi. “Söz mülkündə büsat quran” dahi şair “Leyli və Məcnun” poemasında oğlu Məhəmmədə müraciətlə yazırdı:

Görürəm şöhrətdə ləyaqətin var,
Şeirdə, sənətdə məharətin var.
Şairlik eləmə! Dövrə bax ki, bir,
Tərif əvəzinə pislənir şeir.
Şeirdən ucalıq umma dünyada,
Çünki Nizamiylə qurtardı o da” (7, s.51).

Bu misralarda şair oğlu Məhəmmədin şairlik istedadını yüksək qiymətləndirsə də, şairlik etməyi Məhəmmədə və onun şəxsinə dövrünün şair olmaq istəyən gənclərinə məsləhət görmür. Çünki Nizami aşkar görürdü ki, zamanəsində şeirə layiq olduğu dəyər verilmir, ən kamil poeziya nümunələri belə təriflənmək əvəzinə pislənir. Buna baxmayaraq, dahi şair ruhdan düşmür, zamanənin bütün zərbələrinə bacarıqla sinə gərir, poeziya yollarında inamla addımlayır, dəyərli lirikası və mənzum poemalarında qaldırdığı bəşəri dəyərlərin onu zaman-zaman yaşadacağına bütün varlığı ilə inam bəsləyirdi. Şübhəsiz ki, milli və ümumbəşəri dəyərlərin ifadəçisinə çevrilməsi, poemalarında poetik inikasını tapan, dərin humanizm və demokratizm məfkurəsi, qəhrəmanlıq motivləri, ictimai fəlsəfi və əxlaqi-didaktik əhvali-ruhiyyə Nizami şəxsiyyətinə şərəf gətirən və Nizami poeziyasının əzəmətini və qüdrətini, əbədiyaşarlığını təsdiqləyən ən mühüm amillərdəndir. Nə qədər ki, dünya duracaq, o qədər də Nizami şəxsiyyəti, Nizami əsərləri və Nizami ideyaları yaşayacaqdır.

Nizami bütün varlığı ilə öz vətəninə, xalqına, öz soykökünə, xalqının min

illər boyu yaratdığı adət-ənənələrə, azərbaycançılıq və türkçülük amalına qırılmaz tellərlə bağlı olan, vətəni və xalqını, bütün türk dünyasını sonsuz məhəbbətlə sevən qüdrətli söz sənətkarıdır. Türkçülük ideyaları onun poemalarından qırmızı xətlə keçir, poeziyasının leytmotivini təşkil edir. Türkçülük nədir və onu hansı xüsusiyyətlər səciyyələndirir?” sualına biz filologiya üzrə elmlər doktoru Aybəniz Əliyevanın (Kəngərli) “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük” (Bakı, 2002) monoqrafiyasında aydın cavab tapırıq. Alim yazır: “Türkçülük millətçilik, millətsevərlik türk millətini yüksəltmək, türk millətinə bağlılıq deməkdir. Türkçülük türk millətçiliyi, türk millətinin ideologiyası deməkdir və millət, dil, din, əxlaq, etika, estetika baxımından ortaq olan fərdlərin bütünü olduğu üçün türk milləti anlayışı dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq əsir və hürri bütün dünya türklərini özündə birləşdirir. Türk millətinin vahid ideoloqu olaraq türkçülük ilk növbədə bütün türklərin bir millət olması ideyası ilə ortaya atılır (2, s.76).

Əslən türk oğlu türk olan ölməz Nizami bütün yaradıcılığı boyu təkcə Azərbaycan Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yaşayan türklərin deyil, tarixi zəruriyyət üzündən dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş türklərin qəhrəmanlıq salnaməsini yaradır, türkləri səciyyələndirən başlıca əlamətləri xarakterizə edir, türk şərəf və ləyaqətindən iftixarla söz açır. O, əsərlərində türkçülük ideologiyasını təbliğ edirdi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və publisisti M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında dahi şairin “əsərlərini farsca yazmasına baxmayaraq, məzmun və hissiyyat nöqteyi-nəzərindən azərbaycanlı bir türk təfəkkürünə malik olduğunu” diqqətə çatdırır, Nizamidə türklük probleminə, Nizaminin türkçülük görüşlərinə aydınlıq gətirirdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, amma yəqin ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir (10, s.311). “Xəmsə”ni təhlil edərkən müəllif burada “türk” sözünün 80-dən artıq mənə çalarında işləndiyini müəyyən etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə görə, “türk” sözü Nizamidən əvvəl “ağlıq” və “gözəllik”, Nizaminin dövründə isə “yüksəklik”, “paklıq” və “gözəllik” anlamlarında işlənmişdir. O, Nizami poeziyasında işlənən “türk” isim və sifətini ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlir: “Nizami “türk” deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, bilici, ər, rəhbər və başçı nəzərdə tutur, “Türklük” deyir – gözəllik, yaxşılıq, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, sərkərdəlik, başçılıq demək istəyir, türküstan” deyir – vəfa, doğruluq və istənilən yerə qovuşmaq (vüsəl) nəzərdə tutur” (10, s.311-312). M.Ə.Rəsulzadə onu da vurğulayır ki, Nizami gözəl gözü türk gözünə, şirin gülüşü türk gülüşünə, yasəmənli türk gözəlinə bənzədir, Məcnunun sevgilisi Leylinin ətrafına toplaşan ərəb qızlarına “Ərəbistanda yaşayan türklər” deyir. Bununla yanaşı olaraq, Nizami “türklük” sözünü qəhrəmanlıq, əzmkarlıq mənasında işlədir. “Xosrov və Şirin” poemasında göstərilir ki, Xosrov şah öz hakimiyyətini ələ gətirmək üçün Rum qeysərindən qoşun istəyir. Hər iki iranlı şah

– Xosrov və Bəhram döyüş meydanında üz-üzə gəlir. Xosrovun türklərdən ibarət əzəmətli cəngavər döyüşçüləri Bəhramın iranlılardan ibarət qoşunu üzərində qələbə çalır. Nizami:

Türk kimi bir döyüş başladı həm də,
Türk gərənləri səslənən dəmdə (5, s.148)

misralarında türklərin qəhrəmanlıqlarından fərəhlə söz açır, onların igidliyi ilə öyünür, digər tərəfdən “türk” sözünü şücaət, qəhrəmanlıq mənasında işlədir.

Nizami poemalarının leksikonunda “türk” sözü ədalət anlamında da işlədilir, türklərin qəhrəmanlıq tarixi, humanist baxışları, yüksək əxlaqı və mənəvi keyfiyyətləri önə çəkilir, şair öz türk soykökü ilə qürurlanır. “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Qarı və Sultan Səncər dastanı” hekayəsində şair “haqsızlığın odunda yanan türk əsilli bir qarı ilə sonuncu Səlcuq hökmdarı Sultan Səncəri (1118-1157) qarşılaşdırır. Qarı darğanın ədalətsizliyindən, yaşadığı küçədə bir nəfərin öldürülməsində onu günahlandırmasından, şahın günahsız xalqa zülm etməsindən acı-acı şikayətlənir.

Bu zülmə, haqsızlığa dözmək çətindir, çətin.

Mənim abırım tapdanır, səninsə ədalətin (4, s.85),

- deyən qarı Sultan Səncəri zülmkarlıqdan əl çəkməyə, nəfsin, tamahın qulu olmamağa, ölkəni ədalətlə idarə etməyə, günahsız qarılardan ağ birçəyindən utanmağa çağırır. Qarı Sultan Səncərə türklərin şanlı, şərəfli tarixindən ibrət götürməyi, xalqın qayğısına qalmağı məsləhət görür. Eyni zamanda ölkənin talan olunmasında, ellərin zülmə düşər olmasında haqlı olaraq hökmdarı günahlandırır:

Aləmi alt-üst edib talamısan elləri,

Xalqa xeyrin dəyibmi şah olan gündən bəri?

Şan-şöhrəti dünyaya sığışmazdı türklərin,

Ölkəsi ədalətlə güllü yazdı türklərin.

Zalımlığın bəllidir, işin-peşən talandır,

Sən ki hindli quldursan, türk olmağın yalandır (4, s.86)

misralarından aydın görünür ki, Sultan Səncər xalqa zülm etməklə ədalətsiz bir hökmdar kimi tanınmış, xalqın nifrətinə səbəb olmuş, ölkəni xarabazara çevirməklə dövlətin parçalanmasına, Azərbaycanın İraq sultanlığına qatılmasına gətirib çıxarmışdır.

“Qarı və Sultan Səncər dastanı” hekayəsində şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi dəyərli qayə bir də bundan ibarətdir: Türklər heç bir vaxt ədalətsizlik etməzlər, heç bir xalqa, heç bir kəsə zülm etməzlər. Doğrudan da belədir.

Türklər tarix boyu ədalətsizlik etməmiş, ancaq həmişə ədalətsizliyin qurbanına çevrilmişlər. Nizaminin türkçülük ideyaları “İskəndərnamə” poemasında özünə yer almışdır. Poemanın məzmunundan aydın olur ki, İskəndər Qıpçaq çölündə rus qoşunları ilə qarşılaşır, rusların vahiməli olması İskəndəri qətiyyətlə qorxutmur, onun qələbəyə inamını daha da artırır. “Ruslarla döyüşdən indi qorxmaram” söyləyən İskəndər rusları bir selə, özünü isə bir dağa bənzədir. “Xəzər

dağından Çin suyuna qədər”, başqa sözlə desək, Qafqaz dağlarından Şimali Çin və Cənubi Çin dənizlərinə qədər böyük bir ərazidə məskunlaşan türklərin köməyinə arxalanır. Şair rus və türk qoşunlarının qızğın döyüşlərində türklərin şücaətini belə səciyyələndirir:

Hər iki tərəfdə sədd çəkdi əsgər,
Lacivərd göy kimi ucalmış yerlər.
Zorba türk borusu etdikə şiddət,
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət.
Coşduqca yer yaran at kişnəməsi,
Balığa çatırdı yerin naləsi (9, s.327).

Döyüş səhnəsini təsvir edən bu misralarda türklərin mübarizliyinin, cəsurluğunun məhəbbətlə təsvir olunması bir tərəfdən İskəndərin türklərə hüsnrəğbətinin bariz nümunəsidirsə, digər tərəfdən də dahi şairin mənsub olduğu türk qövmünə sonsuz sayğısının poetik ifadəsidir. Nizami Hindistandan Çinə səfər edən İskəndərlə türk əsilli Çin xaqanını qarşılaşdırmaqla türklərin qonaqpərvərliyini bir daha təsdiqləyir. Poemanın iki Xaqanın İskəndəri qonaq etməsi” hekayəsindən anlaşılır ki, Çin xaqanı öz qoşunu ilə Çinin ətəklərinə gəlib çıxan İsgəndəri mehribanlıqla qarşılayır və öz sarayına apararaq onun şərəfinə ziyafət təşkil edir. Qonağı hörmətlə qarşılayan xaqan ona qiymətli hədiyyə alaraq “səhər küləyindən iti yeriyan”, “qaçmaqda ceyrandan iti”, “atəşdən qızğın”, “sudan yumşaq” bir at, ovçu quş və “gülüzlü, dodağı şəkərlə dolu, ənbər qoxulu” qaragöz bir türk gözəli olan kənz bağışlayır. Nizami “Taysız gözəl” adlandırdığı türk qızının parlaq obrazını məhəbbətlə yaradaraq yazır:

Budur at, ovçu quş və gözəl kənz,
Əzizdir, bunları sən də tut əziz.
Nə kimsə belə at minmişdir hələ,
Nə belə bir quşu keçirmiş ələ.
Deməyə nə hacət, bir zaman gələ,
Hər biri göstərə böyük bir hünər.
Gülüzlü kənzdir belə bir gözəl,
Gözəllikdə yoxdur özünə bədəl.
Anadangəlmədir onda üç xislət,
Onun dördüncüsü tapılmaz, əlbət.
Birinci, gözəldir, bərabəri yox,
Can alır, cənnətdə belə pəri yox.
İkinci, güclüdür, həm də döyüşkən,
Qaçmaz döyüş günü mərd kişilərdən.
Üçüncü, yox səsdə ona bir bədəl,
Şən-şaqraq nəğməsi Zöhrədən gözəl (9, s.308).

Poemadan nümunə gətirdiyimiz bu parçada at və ovçu quş türk hünərinin, türk igidliyi və şücaətinin simvolu kimi mənalandırılır, zahiri və mənəvi gözəlliyi,

əxlaqı saflığı, könül oxşayan məlahətli səsi, gücü və döyüşkənliyi ilə rəğbət qazanan türk gözəli türk qəhrəmanlığının bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir. Göründüyü kimi, Nizami kənz biçimində türk gözəlinin mənəvi keyfiyyətlərini yüksək sənətkarlıqla təsvir etməklə əslində türk psixologiyasının yüksək milli və bəşəri səciyyəsini diqqətə çatdırır. Nizami Gəncəvinin türkçülük ideyalarının qayəsində vətənçilik motivləri dayanır. Nizami doğulub boya-başa çatdığı, suyu, havası ilə qidalandığı, təhsil aldığı, Azərbaycanımızın dilbər guşələrindən biri olan Gəncə şəhərini əsərlərində dönə-dönə, məhəbbətlə, ilhamla təsvir edir. Əzəldən türklərin məskəni olan doğma yurdu ilə qürurlanır, ülvi sözləri ilə Gəncənin Zöhrə ulduzu kimi Tərəzi bürcünə ucaldığını diqqətə çatdırır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında: “Gəncə mənim Harutu yandıran Babilimdir”, - deyən şair insanın yalnız öz vətəninə xoşbəxt ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Dahi şair bütün çətinliklərə baxmayaraq, özünü doğma vətəninə xoşbəxt sayır. “Sirlər xəzinəsi” poemasının 1981-ci il nəşrinə yazdığı ön sözdə professor Rüstəm Əliyev Nizaminin vətənçilik hissləri ilə yaşayan qüdrətli bir sənətkar olduğunu açıqlayır: “O sonralar əsərlərində insanın yalnız öz vətəninə, doğma yurdunda (böyük həyat çətinliklərinə məruz qalsa da) xoşbəxt olacağını dəfələrlə qeyd etmişdir. “Sirlər xəzinəsi” poemasının sonunda şair doğma Gəncə şəhərinə olan çılğın məhəbbətini ata bilmədiyi bir boyunbağıya bənzədərək deyir: “Əgər Gəncə boynuma düyün salmış bir boyunbağı olmasaydı, mən İrənin bütün xəzinələrini öz şeirlərimlə fəth edərdim. “Başqa sözlə, əgər şair öz doğma şəhərindən ayrılmaq qüdrətinə malik olsaydı, o, xilafətin mərkəzi Bağdada köçüb öz misilsiz söz sənətinə böyük xəzinələr yığardı (4, s.7). Şair “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Əsərin bitməsi” hissəsində doğma şəhəri Gəncəyə bağlılığını aşağıdakı misralarda təsdiqləyir:

Şairliyim saxlayıb dustaq kimi Gəncədə,
Mənəm indi dünyanın söz hakimi Gəncədə.
Boğazımı gör necə düyünləyibdi Gəncə,
Yoxsa İraq xəzinəsi mənim olardı, mənə” (4, s.153).

Bu misralar Nizaminin vətənpərvər şair olmasının sübutu kimi diqqəti çəkir. Nizami doğma yurdu Azərbaycana sonsuz sevgi ilə bağlılığını “İskəndərnamə” poemasının “İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi” fəslində poetik bir dillə, sənətkarlıq məharəti ilə təsvir etmişdir. Şair onuncu yüzildə Arranın mərkəzi olan Bərdə şəhərinin füsunkar təbii gözəlliklərini, yaşıl meşələrini, söyüdlü çöllərini, qırqovul yuvasına bənzəyən sərvi ağaclarını, turaclu, kəklikli oylaqlarını məhəbbətlə qələmə alır, vətəninin dilbər guşəsinin təbii zənginliklərindən qürurla söhbət açır:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.

O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətklərinə bağlamış kövsər.
Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda,
İstəsən “quş südü taparsan burda.
O yaşıl yerləri dolaşıb gəzsən,
Şənlikdən başqa bir xəyal görməzsən (9, s.203).

Nizami “sevimli gülşən”, “xəzinə saçan diyar”, “mərdlər, gözəllər yurdu” adlandırdığı 9-10-cu yüzillərdə təkcə Qafqazda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə çox inkişaf etmiş şəhərlərdən biri olan Bərdənin onuncu yüzildə rus qoşunları tərəfindən istila olunmasından, şəhərin xarabazara çevrilməsindən kədərləndiyini bildirir. Şair xalqımızın rus qoşunlarına qarşı amansız döyüşməsi, düşmənin üzərində qələbə çalınması, rusların yurdumuzdan qovulması səhnəsini təsvir etməklə istilacı ruslara nifrət bəslədiyini açıqlayır. Bərdənin əvvəlki gözəlliyinin özünə qaytarılacağına dərin inam bəslədiyini ifadə edir. Nizaminin türkçülük görüşlərinin aşkarlanmasına köməklik göstərən amillərdən biri də poemalarında parlaq obrazlarını yaratdığı Şirin, Leyli, Fitnə, Məhin banu, Nüşabə kimi türk xanımlarıdır. Nizaminin poemalarında adıçəkilən qadınlar zahiri və mənəvi gözəlliyi, iti ağılı və dərin düşüncəsi, mərdliyi və qəhrəmanlığı, yüksək əxlaqı və zəngin mənəviyyatı ilə insanlığın zirvəsinə ucalır, türk qadınlarının vətənçilik amalını təcəssüm etdirirlər.

Qadınlığa yüksək bəşəri münasibət bəsləyən Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin obrazını yaratmaqla Yaxın Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik türk-Azərbaycan qadınını oxuculara tanıtmışdır. Poemanın 1982-ci il nəşrinə yazdığı “Ölməz məhəbbət dastanı” adlı ön sözdə akademik H.Araslı poemanın qadın qəhrəmanı Şirini belə səciyyələndirir: “Yaratdığı bu ideal qadın obrazı ilə çox tez itirdiyi sevimli qadını Afaqa əbədi abidə ucaltığını qeyd edən şair onu vətən qızlarına xas cəsarət, qürur, ismət, mənəvi yüksəklik, mərdlik kimi gözəl sifətlərlə səciyyələndirmiş, öz qəhrəmanını hər cür yaramaz, alçaq hərəkətlərdən uzaq, zəhmət və hünəri qiymətləndirməyi bacaran həssas bir adam, yaxşı dost, vəfali ömür yoldaşı kimi əbədiləşdirmişdir” (5, s.9). Nizami qadınlıq haqqında humanist fikirlərini Şirinin simasında ümumiləşdirmiş, tarixdən götürdüyü Şirinin şəxsində türk qadınlarının yüksək mənəvi keyfiyyətlərinə böyük dəyər vermişdir. Elmi, biliyi yüksək dəyərləndirən Fərhadın simasında əməyə və əməkçi insana rəğbət bəsləyən Şirinin ilk məhəbbətinə ömrünün sonuna qədər sədaqətli olması, namuslu qadın qürurunu qoruyub saxlaması, İran şahı Xosrovu mənəvi-əxlaqi baxımdan tərbiyələndirməsi Nizaminin türk- Azərbaycan qadınına sonsuz sayğısının parlaq nümunəsidir. Şirin obrazını yüksək sənətkarlıqla yaratmaqla şairin Azərbaycan türklərinə məxsus əxlaq qaydalarını, milli adət-ənənələrini, onları səciyyələndirən başlıca amilləri diqqətə çatdırmaq məqsədini izləməsi poemada açıq-aydın görünür. Öncə Şirin “qara gözlü türkəm” deməklə özünün türk soyköklü bir qadın olmasını Xosrova

bildirir, türklüyü ilə haqlı olaraq öyünür. Eşqə, məhəbbətə əvvəllər əyləncə kimi baxan, Şirinin ağıllı məsləhətləri ilə mənəvi baxımdan kamilləşən Xosrov aşıq olduğu Şirinin mənəvi saflığını, mehribanlığını, azad, ləkəsiz bir ömür sürdüyünü, hər cür hörmətə layiq olduğunu və onunla fəxr etdiyini diqqətə çatdırır. Təsadüfi deyildir ki, oğlu Şiruyənin göndərdiyi qatilin əli ilə ağır yaralanan Xosrov susuz can verməyə razı olur, lakin Şirini yuxudan oyatmağa qıymır. Şirin Xosrovun məzarı üzərində özünü öldürməklə ilk məhəbbətinə sadıq qaldığını sübuta yetirir. Şirin Xosrovu öncə Şapurun göstərdiyi şəkillər vasitəsilə qiya bi yolla tanıyır. Zaman keçdikcə ağıllı məsləhətləri, dəyərli sözləri, öyüd-nəsihətləri ilə Xosrovun əxlaqını saflaşdırır. Bu dövərdə Şirinin türklərə məxsus bir sıra məziyyətləri aşkara çıxır. Şirin onunla kəbinsiz ailə qurmağa çalışan Xosrova daha sərt cavab verir:

And olsun fitrətə qida verənə,
Əqlə can, canasa səfa verənə
Ki, şah olsan belə, kəbinsiz yenə
Yetişə bilməzsən istəklərinə (5, s.276).

Bu misralardan aydın görünür ki, namus, ar, həya, qeyrət həm Şirin üçün, həm də bütün türklər üçün müqəddəsdir. Bu müqəddəs amal bu gün də yaşayır. Digər tərəfdən doğma vətəninə dərin məhəbbətlə sevən Şirin Bəhram şah tərəfindən hakimiyyətdən salınan Xosrovu öz vətəninə azad etməyə çağırır. Məhz Şirinin təhriki ilə Xosrov Pərviz çoxlu qoşun toplayaraq qızğın döyüşə başlayır, Bəhramın qoşunu üzərində qələbə çalaraq yenidən taxt-tacına sahib çıxır.

Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil (5, s.319)

- deyən Şirin yüngül həyat tərzini keçirməkdən, eyş-işrətdən əl çəkməyi, ölkəni ədalətlə idarə etməyi, xalqın qayğısına qalması, Dara, Cəmşid kimi zülmkar şahların faciəli taleyindən ibrət götürməyi, dünyada yaxşı bir ad qoymağı Xosrova məsləhət görür. Şirinin ağıllı, dəyərli öyüd-nəsihətləri Xosrovu müsbət mənada tamamilə dəyişdirir, onu elmi biliklər qazanmağa, fəlsəfi məsələlərlə maraqlanmağa təhrik edir. Sarayda yaşayan böyük alim Büzürgümid “Kəlilə və Dimnə”dən didaktik mahiyyətli qırx məzmun danışmaqla Xosrova əxlaq dərsi verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Xosrov:

Etdiyi zülmədən peşiman oldu,
Ədlin sarayına təməl qoyuldu (5, s.331).

Göründüyü kimi, Xosrovun zülmkarlıqdan əl çəkməsi, ədalətli bir padşaha çevrilməsi də Şirinin adı ilə bağlıdır.

Şirin Bərdə hakimi olduqdan sonra ölkəni ədalətlə idarə edir, xalqla ədalətlə davranır. O, məhbusları zindandan azad edir, heç bir əkinçidən xərac almır, ölkədə bolluq olur, dünyada zülmədən əsər-ələmət qalmır.

“Xosrov və Şirin” poemasının əsas obrazlarından biri də Bərdə hakimi Məhinbanudur. Arrandan başlamış Ərmənə qədər əsasən türklərin yaşadığı böyük

bir əraziyə hökmranlıq edən bu türk hökmdarı həm ədaləti, həm əxlaqi keyfiyyətləri, həm də qayğıkeşliyi ilə seçilir. Xosrovla Şirinin məhəbbət macərələrindən xəbər tutan Məhinbanu “bütün gözəllərin sultanı” saydığı Şirinə öyüd-nəsihət verərək onu türklər üçün ən müqəddəs sayılan namusunu qorumağa, halal bir qadın olmağa səsləyir. Onu da xatırladır ki, əgər Xosrov:

Görsə ki, vəfalı, ismətli qızsan,
Elçi göndərəcək adətlə, inan.
Adın bu dünyada namuslu qalar,
Olarsan cahanda böyük hökmdar.
Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (5, s.118).

Sonuncu iki misrada şair Xosrovun İran şahı Keyxosrovun nəslinə, Şirinin isə Turan hökmdarı Əfrasiyabın nəslinə mənsub olduğunu vurğulayır, Əfrasiyabın nəslini Günəşə, Keyxosrovun nəslini isə Günəşdən nur alan Aya bənzətməklə türklərin şanlı, şərəfli, şöhrətli bir soykökə malik olduqlarını aydınlaşdırır.

“İskəndərnəmə” poemasının qadın qəhrəmanı, Bərdə hökmdarı Nüşabə Nizami dühasının qüdrəti ilə cismani və mənəvi gözəlliyi ilə göz oxşayan, xoş söhbətləri ilə ruha qida verən, ürəyitəmizliyi, xoşxasiyyətliliyi, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə həmvətənlərinin fəvqündə dayanan bir insan kimi diqqəti çəkir. Nizaminin yüksək dəyər verdiyi Nüşabə otuz min qılınc oynadan, igid və qəhrəman türk qızından ibarət qoşuna başçılıq edir, sarayına bacarıqlı türk qadınlarını toplayır. Onun qəzəbindən qorxaraq heç bir kişi yaşadığı şəhərə ayaq basmır. Nüşabə hökmranlıq etdiyi ölkəni gülüstana çevirir. Ad-sanı, ağılı və qoçaqlığı ilə şöhrətlənir. O, dünya fətehi makedoniyalı İskəndərin Bərdəyə gəlişini eşidəndə müəyyən hazırlıq görür, elçi sifəti ilə Nüşabənin sarayına gələn İskəndərin şahlıq qüruru ilə davranmasından onun elçi deyil, İsgəndərin özü olması qənaətinə gəlir. İskəndər elçi olduğunu sübuta yetirməyə çalışır, lakin Nüşabə şəklini göstərməklə onun İskəndər olduğunu sübuta yetirir. Nüşabə İskəndəri mehribanlıqla qarşılayır, özünü cəsarətli aparır və padşaha kəskin cavab verir:

Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz (9, s.212).

Nüşabənin tapşırığı ilə İskəndərin şərəfinə verilən ziyafətdə bütün əyanlara yemək verilir, İskəndərin qarşısına isə içərisində ləl, qızıl, dürr və yaqut olan bir xonça qoyulur. İskəndər daş-qaşın yeyilməli olmadığını deyəndə, Nüşabə ona ağıllı və məntiqli cavab verir:

Faydasız, yaramaz daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçün?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?

Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onuncun bu qədər zəhmət nə gərək?
Deyilsənsə daşa pərəstiş edən,
Daşını yüngül et, yerində qal sən (9, s.217).

İskəndər Nüşabənin ağıllı cavablarına heyran qalır, fikri doğru olan, uzaqgörənliyi ilə seçilən bu türk hökmdarı ilə müqavilə bağlayaraq onun ölkəsinə toxunmur. Nüşabə ağıllı, fərasəti, tədbiri ilə öz ölkəsini və xalqını İskəndərin istilasından qoruyur.

Göründüyü kimi, poemalarında poetik ifadəsini tapan türkçülük ideyaları Nizami Gəncəvini səkkiz yüz ildən artıqdır ki, yaşadır, şöhrətləndirir, konkret zamanın çərçivəsindən çıxararaq əbədiyyətə qovuşdurur, əbədiyaşar, qüdrətli bir sənətkara çevirir. Dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasında:

Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır,
Hər beyti səslənər burda, burdadır ! (5, s.362)-

misralarını yazmaqla poeziyasının onu dünya durduqca yaşadacağına inamını ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azadə R. Nizami Gəncəvi (Həyatı və sənəti)*. Bakı: Elm, 1979, 278 s.
2. *Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük*. Bakı: Elm, 2002, 386 s.
3. *Mikayılov Ş., Bəkirova A. Ümumi orta təhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində təlim materialına yeni yanaşmanın əsas istiqamətləri / Metodik vəsait*. Bakı: Araz, 2011, 169 s.
4. *Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi*. Bakı: Yazıçı, 1981, 292 s.
5. *Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin*. Bakı: Yazıçı, 1983, 359 s.
6. *Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin” (filoloji tərcümə)*. Bakı: Elm, 1981, 359 s.
7. *Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun*. Bakı: Lider, 2004, 276 s.
8. *Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə)*. Bakı: Elm, 1981, 241 s.
9. *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə*. Bakı: Yazıçı, 1982, 254 s.
10. *Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri: 5 cildə, II c.*, Bakı: Təhsil, 2014, 367 s.
11. *Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: Maarif, 1982, 497 s.

Redaksiyaya daxil olub 27.04.2022